

1-TOM, 10-SON

XIX asr 50-yillarida Rossiya imperiyasi tashqi siyosatida Sharqiy Turkiston
masalasining faollashuvi

Baratov Dilshod

O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

Kalit so'zlar: *Rossiya imperiyasi, Sharqiy Turkiston, Valixon To'ra, Sinszyan, Sin imperiyasi, diplomatik munosabatlar, elchilik, Qoshg'ar, harbiy vazir O.Suxozmaten*

Ma'lumki, Rossiya imperiyasi XIX asr 2-yarmidan boshlab Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan bo'lgani singari Sharqiy Turkiston hududi bilan ham doimiy aloqlarni yo'lga qo'ygan edi. Masalan shunday hududlardan yana biri bu Qoshg'ar hududi hozirgi Sinszyan-Uyg'ur avtonom respublikasi edi. Mazkur hudud XIX asrning 50-yillarida Xitoy-manjur imperiyasi ta'sir doirasida bo'lib, hudud aholisining katta qismi musulmon diniga e'tiqot qiluvchi kishilar istiqomat qilgan. 1857-yil may-avgust oylarida Manjur feodallariga qarshi qo'zg'olonlar bo'lib o'tgan.¹

1857-yilning kuz faslida Qoshg'ar hududida manjur-xitoy feodallariga qarshi boshlangan mahalliy norozilik harakatidan foydalanib, ushbu hududni o'zining kam sonli tarafdorlari bilan birgalikda Valixon To'ra egallaydi. Hududdagi Manjurlarga qarshi norozilik kayfiyatidan foydalangan Valixon to'ra o'zining hukmronligini keng hududda mustahkamlab olgan edi. Ammo uning mazkur hududdagi ta'siri uzoq davom etmaydi. Chunki Valixon to'raning asosiy tayanchi bu mahalliy aholi hisoblanib, ular yangi yetakchi hukmronligi o'rnatilgan taqdirda o'z hayotlarining yengillashuvidan umid bog'lashgan. Ammo o'z harbiy ortyadlari kerakli ta'sir doiraga ega bo'lishi bilanoq Valixon to'ra soliqlarni oshiradi. Bu esa shahar hunarmandlari va savdogarlarining Valixon to'ra boshchiligidagi manjur-xitoy feodallariga qarshi qaratilgan harakatdan uzoqlashishiga sababa bo'lgan².

Shundan so'ng Qoshg'ar hududida qonli despotik hukmronlik o'rnatiladi, Ushbu boshqaruv apparati o'zining ko'p jihatlari bilan manjur-xitoy feodallari boshqaruviga o'xshar edi. Shuningdek mahlliy aholining Valixon to'ra boshqaruvidan noroziligining oshishiga bir necha sabablar ham mavjud edi. Masalan, *birinchida*, ularning hayotiy xavfsizliklariga hech qanday kafolatning mavjud emas ekanligi, *ikkinchidan*, Qo'qon

¹ Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. –М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. - 454 с.

² Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.) –М.: Наука, 1965. - 12 с.

1-TOM, 10-SON

xonligidan kelgan Valixon To'ra tarafdorlariga eng daromatli hududlarni bo'lib berilishi ham bunga o'z ta'sirini o'tkazgan edi³.

1857-yilning avgust oyidayoq Valixon to'ra qo'zg'oloni barham topadi. Qoshg'ar bilan yaxshi aloqada bo'lmagan Rus hukumati hududdagi siyosiy-ijtimoiy vaziyatga nisbatan qiziqishi ortdi. Sababi ushbu hudud Rossiya imperiyasining G'arbiy Xitoy bilan savdo-iqtisodiy aloqalari uchun juda muhim hisoblanar edi⁴.

Qo'zg'olon boshlanganligidan xabar topgan Rossiya hukumati Osiyo departamenti direktori P.Kavalevskiydan mazkur hududdagi vaziyatga zudlik bilan oydinlik kiritishini talab qiladi. Hukumatning ushbu buyrug'iga javoban P.Kavalevskiy "Qoshg'ardagi ishlar holati va bizning u bilan aloqamiz" nomli javob xatida Qoshg'ar haqida ayrim mulohazalarini yozib qoldiradi. Masalan bunda Qoshg'arning geografik joylashuvida alohida to'xtalib uning Xitoy, Hindiston, Afg'oniston va Qo'qon xonligi shuningdek, ko'chmanchi Qirg'izlar hududlari o'rtasida joylashgan muhim hudud deb takidlaydi. Shuningdek mazkur hudud aholisi Manjurlar hukumronligiga qarshi kayfiyatda bo'lib, sobiq Xojalar sulolasi boshqaruvini qayta tiklash kayfiyatida ekanligini ham aytib o'tgan.

O'z fikrlarini tugatar ekan P.Kavalevskiy Rossiya hukumati Qoshg'ardagi "qonuniy hukumat"ga yordam berish bahonasida ushbu hudud ichki ishlariga yanada ko'proq aralashish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkinligini xulosa qiladi. Osiyo departamenti direktori P.Kavalevskiyning ushbu javob xatini muhokama qilish orqali Harbiy vazirlik va Tashqi ishlar vazirligi birgalikda quyidagi qarorga keladi:

Birinchidan, maxsus tayyorlangan harbiy ofiser boshchiligida guruh yuborib hududdagi vaziyatni o'rganish;

Ikkinchidan, agarda G'arbiy Sibir general-gubernatori X.Gasford tasdiqlasa, Qoshg'ar bilan chegarada rus harbiylarini kuchaytirish;⁵

Uchinchidan, agar Qoshg'arda Xitoydan mustaqil tarzda avvalgi hukumat tiklanadigan bo'lsa, va ushbu hukumat G'arbiy Sibir general-gubernatorligi bilan yaqinlashishga harakat qilsa, ushbu vaziyatda General-gubernator Qoshg'arning

³ Ураков Д. Ж. Туркистон Генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари. монография -Т., 2021. – 147 б.

⁴ Халфин Н А. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.) –М.: Наука, 1965. - 64 с.

⁵ Халфин Н А. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.) –М.: Наука, 1965. - 65 с

1-TOM, 10-SON

iltimosini rad etmasdan, uning elchilarini qabul qilishi lozim, qolgan ko'rsatmalarni hukumatdan so'rashi talab qilinadi.

Shuningdek, harbiy vazir O.Suxozmatenning X, Gasfordga yo'llagan xatida Peterbur hukumatining Qashg'ar masalasida qabul qilgan qarori haqida yozar ekan, ushbu hudud bilan savdo iqtisodiy aloqalarning yo'lga qo'yilishi Yekaterina II davridayoq imperiyaning asosiy tashqi siyosiy maqsadlaridan biriga aylanganligi,. Kuldjin traktatida ham Qashg'arda rus faktoriyalarining ochilish masalasi qayd etilishi ham ushbu masalaning chuqur tarixiy ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi. "Shuning uchun bugungi kundagi Valixon to'ra boshchiligidagi isyonlardan foydalangan holda Qashg'arda rus hokimiyatini o'rnatishga urinishlar xato siyosat bo'ladi. Xitoy bilan o'zaro munosabatlarda bunday yo'ldan borish mumkin emas" kabi ogohlantirishlar ham Peterburg hukumatining Qashg'ar masalasidagi qarorlarini ko'rsatib beradi⁶.

Ammo G'arbiy Sibir general-gubernatori Gasford Peterburgda qabul qilingan qarorlarning mohiyatiga to'liq tushunib yetmaganligi uning hukumatga yo'llagan javob xatida ham ko'rinadi. Masalan ushbu xatda u G'arbiy Sibirda to'plangan Rus harbiy kuchlarini ko'paytirish va bu orqali Qashg'ardagi isyonlarga yordam berish imkoniga ega bo'lish mumkinligini takidlab o'tadi. O'z xatida Gasfort shunday so'zlarni ham yozgan edi. "Xitoy hukumatining hozirgi qiynalayotgan davrida katta ehtimol ehtimol bilan Qashg'ar hududiga yaqin hududlarni bosib olish mumkin."

Shuningdek uning fikricha, Qashg'ardagi vaziyat haqida batafsil ma'lumot to'plash asosiy vazifa hisoblanadi. Yana bir muhim masala Ili o'lkasidagi harbiy salohiyatni yanada kuchaytirish lozim chunki bu orqali qayta tiklangan sobiq musulmon sulolasiga yordam berish mumkin bo'ladi. Qolaversa, Gasfortning etiroficha uning G'arbiy Sibir General-gubernatori sifatidagi faoliyatining asosiy maqsadi Ili o'lkasidagi Rossiya ta'sir doiralarini oshirish bo'lgan. Bu masalaga u nafat ushbu hududda hukmronlikka bo'lgan urinish balki, butun Markaziy Osiyoga hukmronlik salohiyatini berishini anglatar edi.

Ammo general-gubernatorning ushbu tashabbusi Harbiy vazir va Peterburg hukumati tomonidan qo'llab quvvatlanmaydi. Buning asosiy sababi esa Rossiya imperiyasining Xitoy bilan munosabatlarda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslik va ortiqcha sarf xarajatlar orqali Qashg'arga bosib o'tkazmaslikka intilish edi. Harbiy vazir Suxoznaten faqatgina bir shart bilan general-gubernatorning taklifini qo'llab

⁶ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.) —М.: Наука, 1965. - 67с.

1-TOM, 10-SON

quvvatlashini ma'lum qiladi. Bu shart Qoshg'arda sobiq musulmon sulolasining qayta tiklanishi va Xitoy tomonidan to'liq mustaqil hudud sifatida e'tirof etilishi edi. Qoshg'ar hududi agarda o'z kuchi bilan mazkur hududni sobiq musulmon sulolasining tasarrufiga kirsam Rossiya imperiyasi barcha kerakli moddiy yordam bilan taminlashini ham harbiy vazir takidlab o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917)/под ред. Е.А. Адлюва.- М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. -470 с.*
2. *Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. –М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. - 454 с.*
3. *Сочинение. Чокана Чингисовича Валиханова//Под ред. Н.И.Веселовеков. Санк-Петербург, 1904. – 351 с.*
4. *Туркестан в имперской политике России: Монография в документах / отв. ред. Т. В. Котюкова. — М.: Кучково поле, 2016. -442 с*
5. *Ураков Д. Ж. Туркистон Генерал-губернаторлигининг кўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари. монография -Т., 2021. – 216 б.*
6. *Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.) –М.: Наука, 1965. – 406 с.*

